
РОЗДІЛ I. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

УДК 340.141(477)(091)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.02.1>

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА: ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНИЙ АСПЕКТ

Бедрій М.М.,

*кандидат юридичних наук, доцент, адвокат,
докторант кафедри історії держави, права
та політико-правових учень
юридичного факультету*

*Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0003-4021-1980*

Бедрій М.М. Систематизація українського звичаєвого права: історико-юридичний аспект.

Стаття присвячена історико-юридичним проблемам дослідження систематизації звичаєвого права українського народу. З'ясовано, що систематизація звичаєвого права є різновидом систематизації права та може здійснюватися як шляхом інкорпорації, так і кодифікації. Правові звичаї записувалися та поміщалися в збірник у разі їхньої інкорпорації. Натомість при кодифікації звичаєві норми пристосовувалися до вимог форми, структури та змісту законодавчого тексту. На відміну від простої письмової фіксації, в ході кодифікації законодавець мав можливість змінити, звузити чи доповнити зміст норми звичаєвого права.

Звичаєве право як кодифікаційний матеріал відіграло важливу роль у процесі становлення законодавства на українських землях. Норми звичаєвого походження присутні як у визначних пам'ятках українського права, так і в маловідомих актах місцевої влади. Опираючись на існуючі в суспільстві правові звичаї, законодавці мали намір творити право, яке відповідало тогочасній дійсності. Досліджуючи тексти давніх законів, виникає можливість виявити зміст правових звичаїв, які діяли до їхнього прийняття. Натомість ототожнення положень закону, що мають звичаєве походження, з правовими звичаями є некоректним і не відповідає природі цього явища. Правові звичаї, що були кодифіковані, трансформувалися в законодавчі приписи.

Історико-юридичне дослідження систематизації українського звичаєвого права має низку проблем. По-перше, важко визначити, в якому

випадку відбулася трансформація норми звичаєвого права у положення закону, а в якому – запис у правничу книгу. Адже в давні часи закони часто нагадували такі правничі книги чи де-факто були ними, мали казуїстичний і фрагментарний характер. По-друге, інколи неможливо довести, що відповідне положення законодавства мало саме звичаєве походження. Коли ж навіть це вдається, то виникають труднощі з доведенням, що це норма звичаєвого права саме українського, а не іншого народу. Як відомо, правові звичаї сусідніх (деколи й віддалених) народів часто бувають подібними чи навіть ідентичними.

Ключові слова: правовий звичай, систематизація права, законодавство, правовий збірник, правнича книга, кодифікаційний матеріал, звичаєве походження.

Bedrii M.M. Systematization of Ukrainian customary law: historical-legal aspect.

The article is devoted to the historical-legal issues of research the systematization of the Ukrainian people's customary law. It was found that the systematization of customary law is a type of systematization of law and can be carried out both by incorporation and codification. Legal customs were recorded and placed in a collection in case of their incorporation. Instead, during codification, customary norms were adapted to the requirements of the form, structure and content of the legislative text. In contrast to simple written fixation, in the course of codification, the legislator had the opportunity to change, narrow or supplement the content of the norm of customary law.

Customary law as a codification material played an important role in the process of formation legislation on Ukrainian lands. Norms of customary origin are present both in monuments of Ukrainian law and in low-known acts of local authorities. Based on the existing legal customs in society, the legislators intended to create a law that corresponded to the reality of that time. By studying the texts of ancient laws, there is an opportunity to discover the content of legal customs that were in effect before their adoption. On the other hand, the identification of provisions of the law, which have a customary origin, with legal customs is incorrect and does not correspond to the nature of this phenomenon. Legal customs, which were codified, were transformed into legislative prescriptions.

The historical-legal research of the systematization of Ukrainian customary law has a number of problems. First, it is difficult to determine in which case the transformation of a norm of customary law into a provision of the law took place, and in which case – a record in the law book. After all, in ancient times, laws often resembled such law books or were de facto them, had a casuistic and fragmentary character. Secondly, it is sometimes impossible to prove that the corresponding provision of the legislation had a customary origin. Even if this is possible, there are difficulties in proving that this is a norm of the customary law of the Ukrainian people, and not of another nation. As we know, the legal customs of neighboring (and sometimes distant) peoples are often similar or even identical.

Key words: legal custom, systematization of law, legislation, legal collection, law book, codification material, customary origin.

Постановка проблеми. Науковий інтерес до проблем правогенезису спонукає до пізнання природи правового звичаю як історично першого джерела права українського та інших народів світу. Хоча дослідження згаданого об'єкта були розпочаті ще римською юриспруденцією, продовжувалися у наступні століття, однак низка аспектів цієї проблеми досі перебувають у невирішеному стані, розв'язані частково чи однобоко. Проблема систематизації права також не є новою для юридичної науки та характеризується значним доктринальним і практичним доробком. Натомість гострою, цікавою та дискусійною є тема, що перебуває на перехресті означених напрямів – систематизація українського звичаєвого права в історико-юридичному контексті. Висвітлення вказаної проблеми містить науковий потенціал, оскільки створює умови для теоретичного осмислення емпіричного матеріалу з минулого.

Мета дослідження. Метою статті є з'ясування особливостей систематизації українсько-

го звичаєвого права в процесі його історичного розвитку і трансформації звичаєвих норм у положення законодавства.

Стан опрацювання проблематики. Важливими для цього дослідження є новітні публікації українських та іноземних вчених. Зокрема філософсько-правовим аспектам звичаєвого права присвятив дисертаційне дослідження М. Жовтобрюх [1]. Історія правового звичаю на українських землях у IX–XIX ст. отримала узгальнення та всебічний аналіз у колективній монографії за редакцією І. Усенка [2]. Галузевий аспект (за галузями і сферами правового регулювання) історичного розвитку українського звичаєвого права ґрунтовно розкрив О. Шевченко [3]. Теоретично-компаративне дослідження правового звичаю як джерела права в сучасному світі виконала О. Васянович [4]. В українській і світовій юриспруденціях присутні також інші цінні праці на звичаєво-правову тематику. Водночас жодна з них не містить вичерпної відповіді на питання, заявлене у назві цієї публікації.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, перші законодавчі зводи поставали шляхом систематизації звичаєвого права, і становлення писаного позитивного права було б немислимим без систематизації правових звичаїв. Разом з тим у цього процесу була й негативна сторона. Вона полягала в тому, що кодифікація правових звичаїв послабила зв'язок права з суспільством. Польський дослідник М. Врубель оцінив цей процес як «замикання права у вежі зі слонової кістки». На перший план вийшло питання пристосування права до потреб економіки та політики, яке стало в тому числі знаряддям здійснення державної влади. У таких умовах відображення в праві очікувань і цінностей самого суспільства відійшло на другий план. Це явище європейська юридична наука визначає як аксіологічну нейтралізацію права, що може зумовити вкрай негативні наслідки [5, s. 60].

Водночас заслуговує уваги думка К. Віслобокова в контексті систематизації звичаєвого права про те, що «сам акт запису, навіть якщо йдеться про соціально-регулятивні норми усної традиції, позначений усвідомленою волею автора, себто вибором, інтерпретацією й систематизацією. І метою його, відповідно, є уніфікація, фіксація та поширення саме у цій формі (зокрема, якщо йдеться про запис норм, джерелом яких є звичай), чого не може досягти за будь-яких умов усна традиція» [2, с. 217].

Безумовно, тексти нормативно-правових актів не можна тлумачити як правові звичаї, однак чимало законодавчих норм мали звичаєве походження. Відтак, із їхньою допомогою існує можливість пізнавати правові звичаї, які діяли до прийняття відповідного акта. До прикладу, правила щодо часу розрахунку за пасажирсь-

ке перевезення (в автобусі, трамваї, тролейбусі перед поїздкою, а в таксі після поїздки) були вироблені багаторічною практикою та становили звичаї, які визнавалися владою і суспільством. Однак згодом вони почали імплементуватися в тексти нормативно-правових актів і, як наслідок, перестали бути звичаєвими нормами. Так, у п. 92 Постанови Кабінету Міністрів України від 18 лютого 1997 р. № 176 «Про затвердження Правил надання послуг пасажирського автомобільного транспорту» прямо зазначено, що розрахунки за послуги таксі проводяться після закінчення перевезення [6].

Г. Гегель вважав, що «чинні закони нації» тільки через те, що вони написані та зібрані, аж ніяк не перестають бути звичаями. Згідно з його поглядами правові звичаї на певному етапі історичного розвитку збираються і систематизуються. Результатом цих процесів стає кодифікований акт, якому характерні простота, невизначеність і неповнота [7, с. 185]. Л. Петражицький вважав збірники звичаєвого права (на кшталт Саксонського зерцала та ін.) не нормативно-правовими актами, а правничими книгами. Ці збірники він відносив до так званого книжкового права, а не до звичаєвого права чи законодавства [8, с. 458-459]. Отже, перехід від звичаєвого до законодавчого регулювання суспільних відносин був тривалим і складним.

22 листопада 643 р. у м. Павія (у сучасності – місто в Італійській Республіці) король лонгобардів Ротарій видав едикт, яким були кодифіковані основні норми звичаєвого права згаданого народу. Зокрема у розділі 386 едикту зазначалося наступне: «Цей едикт наших розпоряджень (...) було складено шляхом пошуків і пригадування собі з найвищою старанністю, якою нас одарувала ласка небес (...) стародавні права наших батьків, які не були записані, та (...) за спільною радою і згодою наших вельможів, суддів та вього нашого найщасливішого війська доручили записати їх на цьому пергаменті». Також король записав застереження в разі, якщо «з Божою ласкою досліджуючи стародавні права Лонгобардів, зможемо собі ще щось пригадати особисто або через старців, повинні долучити до цього едикту» [9, с. 49]. Цікаво, що у вказаному документі король не брав на себе функцій законотворця, а лише відшукував, відтворював і записував існуючі правові звичаї предків. Принаймні, так він пояснив створення та зміст свого едикту.

Трансформація усних правових звичаїв у законодавчий текст не була поодиноким випадком, а типовим явищем як для українського так і для інших народів. Українське звичаєве право відіграло важливу роль під час здійснення кодифікаційних робіт, будучи джерелом укладення «Руської правди», Судебника Казимира IV

Ягеллона 1468 р., Статутів Великого князівства Литовського, «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. та ін. Навіть в окремих статтях сучасного законодавства України можна віднайти норми, які мають давнє звичаєве походження.

Окремі автори вважають «Руську правду» виключно збірником діючих правових норм, який не мав самостійної юридичної сили як акт законодавства [10, с. 428]. З цією думкою важко погодитися, проте більшість норм «Руської правди» справді мали звичаєве походження. Звичаєве право було основним, однак не єдиним, джерелом укладення «Руської правди». Якщо проводити аналогію з першими кодифікаціями європейського середньовіччя, то можна дійти висновку, що основною причиною укладення «Руської правди» була потреба систематизації звичаєвого права для більш ефективної діяльності судів [11, с. 189]. Слушно видається думка Л. Кушинської з приводу того, що у Короткій редакції «Руської правди» вплив давньоукраїнського звичаєвого права є більш відчутним, ніж у Розширеній редакції, в якій спостерігається посилення державного впливу на справи членів громади. Проте у Розширеній редакції була збільшена кількість норм звичаєвого походження, які діяли за часів Короткої редакції, але не фіксувалися письмово у цьому акті [12, с. 5].

Цікавий приклад систематизації звичаєвого права на регіональному рівні становить грамота старости Галицької землі М. Боучацького 1435 р. У ній було визначено порядок здійснення гоніння сліду, який до того часу виконувався згідно з «Руською правдою» і місцевим (давньоукраїнським) звичаєвим правом. Ймовірно, впровадження у Руському воєводстві чинності польського законодавства, яке також містило процедуру гоніння сліду, спонукувало місцеву владу до прийняття відповідного акта. У документі зазначалося наступне: «Коли хтось гнав слід за своїм злодієм і прийшов у село, в якому звинуватив певну людину в злочині, то в цей день у тому селі повинен був суд у цій справі відбутися». У разі якщо власник, отаман чи райця того села заявляв, що в селі немає тої людини, то потерпілий повинен був чекати три дні. На третій день мав відбутися суд. Якщо винного й до тих пір не було і його не можна було знайти, то власник села сам повинен був компенсувати потерпілому шкоду. Коли ж такий власник відмовлявся платити чи не бажав сприяти судочинству, то на нього покладался штраф у розмірі трьох гривень [13, с. 425-426].

Першою кодифікацією права Великого князівства Литовського був Судебник Казимира IV Ягеллона 1468 р. Вже у цьому документі відчувається поєднання литовських і руських

елементів правового регулювання. Хоча вплив звичаєвого права на цю кодифікацію є очевидним, варто погодитися з С. Ковальновою в тому, що сучасна наука не має можливостей однозначно визначити, які з норм Судебника 1468 р. мали руське походження, а які – литовське [14, с. 25]. Так, ст. 1 цього документу передбачала, що в разі, якщо злочинець не був у змозі самостійно відшкодувати заподіяні збитки, то разом із ним їх повинні були компенсувати також члени його сім'ї при умові, що їм було відомо про відповідні діяння. Від такого відшкодування звільнялися діти злочинця віком до семи років. Сім'я злочинця також звільнялася від юридичної відповідальності, якщо він не приніс украдене майно в дім, споживши, приховавши або втративши його. Водночас варто звернути увагу на те, що сім'я за нормами Судебника 1468 р. несла здебільшого майнову відповідальність, а до смертної кари міг бути засудженим лише сам злочинець [14, с. 49]. Імовірно, аналізовані статті Судебника 1468 р. мали звичаєве походження та базувалися на тогочасній практиці кримінального судочинства.

Сфера застосування українського звичаєвого права істотно звузилася після прийняття Статуту Великого князівства Литовського 1529 р. Ст. 1 розд. VI цього документу зобов'язувала воевод, старост та інших посадових осіб державної влади здійснювати судочинство й управління на підставі «писаних прав». Оскільки Статут 1529 р. не вичерпував своїм регулятивним впливом усього різноманіття суспільного життя, державні судді практикували дописувати звичаєво-правові норми, які траплялися у їхній практиці, до того свого примірника Статуту, що мав рукописну форму [15, с. 21].

Хоча Статут Великого князівства Литовського містять чимало посилань на правові звичаї, також складно розрізнити які з них мають литовське походження, а які – руське. У Статутах Великого князівства Литовського 1529 р., 1566 р. і 1588 р., крім згаданих елементів, додалися впливи польського та німецького права. Статут 1566 р. відсилав до давніх звичаїв, регулюючи статус хорунжих, які повинні були «за стародавнім звичаєм утримуватися» (ст. 7 розд. II), князівських урядників (ст. 10 розд. III), компетенцію возного (ст. 5 розд. IV), утримання прибудної худоби (ст. 24 розд. XIV) та ін. Статут 1588 р. використовує термін «звичай» у різних відмінках аж 50 разів, однак часто має на увазі не стільки певні правові звичаї, скільки попередні закони [2, с. 195-196].

Класичним прикладом рецепції українсько-білоруського правового звичаю у литовське право була ст. 9 розд. XIV Статуту 1588 р., яка постановила організувати копні суди в тих громадах, у яких раніше їх не було. Передусім,

це стосувалося литовських земель. Ось цитата завершального фрагменту згаданої статті: «А якби скривджений злодійством хотів шкоди своєї доходити копою, тоді всі у тій околиці, кругом, на милю, з усіх чотирьох сторін, мають наказати підданам своїм на копу сходитися, а це треба розуміти насамперед і для тих місць, де до цього копи не було. Такі коповища кожний підкоморій у повіті своєму призначити і села тих, хто на неї становитися буде, описати має. А на Русі і там, де здавна копи бували, там мають і тепер копи проводитися на старих коповищах, тим же звичаєм, як і до цього бувало. А на тих теж місцях, де до цього копи не бувало, таким же порядком і способом копи збиратися і проводитися мають, як це і на Русі збережено і зберігається» [16, с. 336-337].

Вплив копного права присутній і в інших статтях Статутів Великого князівства Литовського. У Статуті 1566 р. чотири статті містять безпосередні вказівки на копне судочинство: про розгляд копним судом земельних спорів (ст. 8 розд. IX); слідство та суд у справах, коли віднайдено труп приїжджої чи не приналежної до жодної громади людини, без родичів, за яку нікому отримати головщину (ст. 31 розд. XI); слідство та суд у справах про випас худоби на чужій земельній ділянці (ст. 2 розд. XIII); про переслідування та викриття злочинця за його слідами (ст. 6 розд. XIV) [17, с. 29]. Крім того, у статтях, які регулювали цивільні, кримінальні та процесуальні відносини, також присутній вплив копного права.

Норми козацького звичаєвого права стали важливим кодифікаційним матеріалом при укладенні проектів «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.), «Суд і розправа в правах малоросійських» (1758 р.), «Екстракт малоросійських прав» (1767 р.) та ін. [18, с. 325]. У п. 5 ст. 4 «Прав, за якими судиться малоросійський народ» зазначалося, що у випадку наявності прогалин у законодавстві, судді повинні були керуватися при вирішенні справ «по добрих звичаях протягом довгого часу використовуваних, які закону Божому, громадянським правам і чистому сумлінню не супротивні, бо такі добрі звичаї силу права мають» [19, с. 90-91]. Низка статей кодифікаційного проекту 1743 р. містять і прямі посилання на звичаєве право. Наприклад, у статтях про смертну кару для святотатців і лжесвященників, обчислення оплати праці ката, набуття цивільних прав тощо були присутніми бланкетні диспозиції, що відсилали до правових звичаїв [20, с. 50].

На думку О. Шевченка, вплив звичаєвого права на кодифікацію «Права, за якими судиться малоросійський народ» був визначальним. Навіть статті, запозичені з інших джерел (наприклад, Саксонського зеркала) кодифікували-

ся в зміненому, українізованому варіанті. Історик права стверджував, що розділи V, VI, XXIX базуються переважно на українських правових звичаях і практиці судів Козацької держави [3, с. 52]. Це припущення заслуговує на увагу та потребує окремого спеціального дослідження.

Систематизація звичаєвого права подібно до систематизації законодавства може виражатися в інкорпорації (об'єднання письмових джерел права у збірник) та кодифікації (створення цілісного нормативно-правового акту). При інкорпорації норми звичаєвого права спершу набували писаної форми (їх записували), а згодом поміщувалися в збірник (інколи поруч з нормативно-правовими актами). Натомість кодифікація норм звичаєвого права була складнішим процесом. Розробники кодифікованого акту повинні були поєднати звичаєві норми з існуючими положеннями законодавства, синтезуючи їх, змінюючи та доповнюючи. Результатом цього процесу ставав законодавчий текст, який міг відповідати попередньому стану, що існував у звичаєвому праві, як повністю, так і частково чи обмежено. Траплялися випадки, коли ця відповідність була мінімальною, чим створювався ризик того, що положення кодексу не будуть сприйняті суспільством.

«Кодексів не створюють» – полюбляли казати у Франції в наполеонівську епоху (цю тезу автор вперше почув на лекції проректора Ягеллонського університету в Кракові професора Д. Малець у грудні 2016 р.). При цьому, йшлося про те, що кодекс не створював нового права, а лише впорядкував існуюче (в тому числі звичаєве). Однак історичний досвід українських і світових кодифікацій показав, що ймовірність провести таку систематизацію без творчого внеску чинної влади, розробників і академічної спільноти близька до нуля. Тим паче, повна відсутність такого внеску позбавила б кодифікації важливих реформ і новаторського значення, яких їм вдалося досягнути. Відтак, систематизація правових звичаїв у актах законодавства повинна, з одного боку, зберегти фундаментальні засади, витворені суспільством у звичаєвому праві, а з іншого – органічно доповнити їх науково-практичними здобутками професійної юридичної думки.

Висновки. Таким чином, систематизація була особливою формою фіксації норм українського звичаєвого права, за наслідками якої вони могли втратити звичаєвий статус і стати положеннями законодавства. Правові звичаї, ставши положеннями законодавства, характеризувалися дієвістю та суспільним визнанням, що позитивно вирізняло їх у порівнянні з новаціями законодавця. Систематизацію українського звичаєвого права можна окреслити як складову систематизації права загалом, яка полягала в його упорядкуванні,

письмовій фіксації правових звичаїв державою чи іншими суб'єктами у відповідних збірниках і кодифікованих актах законодавства. При інкорпорації правові звичаї записувалися в автентичному вигляді, а в ході кодифікації вони пристосовувалися до вимог форми, структури та змісту законодавчого тексту. Проводячи кодифікацію, на відміну від простої письмової фіксації, законодавець міг скоректувати зміст звичаєво-правової норми чи доповнити її власними розпорядженнями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Жовтобрюх М.М. Звичаєве право: сутність, генеза, чинність : дис. ... канд. юрид. наук. Спец. 12.00.12 «Філософія права». Київ, 2002. 197 с.
2. Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / за ред. І.Б. Усенка. Київ: Наук. думка, 2006. 280 с.
3. Шевченко О.О. Звичаєве право України IX–XIX століть. Київ, 2012. 200 с.
4. Васянович О.А. Правовий звичай у правових системах сучасності. Київ: КНЕУ, 2014. 183 с.
5. Wróbel M. Prawo zwyczajowe w krajach systemu prawa stanowionego w Europie – wybrane przykłady relacji z prawem oficjalnym. *Profilaktyka społeczna i resocjalizacja*. 2013. 22. S. 55–76.
6. Про затвердження Правил надання послуг пасажирського автомобільного транспорту: постанова Кабінету Міністрів України від 18 лютого 1997 р. № 176. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/176-97-%D0%BF#Text>.
7. Гегель Г.В.Ф. Основи філософії права, або природне право і державознавство / пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. Київ: Юніверс, 2000. 336 с.
8. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Санкт-Петербург: Лань, 2000. 600 с.
9. Modzelewski K. *Barbarzyńska Europa*. Warszawa: Iskry, 2004. 518 s.
10. Лашенко Р. Впливи права українського на суспільне життя XIV–XV віків у Великому князівстві Литовському. *Антологія української юридичної думки*. Т. 2 : Історія держави і права України: Руська Правда / редкол. : Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Юрид. кн., 2002. С. 433–443.
11. Sczaniecki M. *Powszechna historia państwa i prawa*. Warszawa: Lexis Nexis, 2007. 559 s.
12. Кушинська Л. Елементи звичаєвого права в «Руській Правді». *Історія України*. 1999. № 38. С. 5–6.
13. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczy Pospolitej Polskiej z archiwum tak

- zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacji A. Stadnickiego. T. XII : Najdawniejsze zapiski sądów halickich 1435–1475. Lwów, 1887. 551 s.
14. Ковальова С.Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича 1468 року. Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2009. 112 с.
 15. Івановська О.П., Івановський П.О. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2014. 383 с.
 16. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. 3 : Статут Великого князівства Литовського 1588 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юрид. л-ра, 2004. Кн. 2. 568 с.
 17. Щербицькій О.В. Суды въ бывшемъ Великомъ княжестве Литовскомъ. Вильна, 1912. 79 с.
 18. Кульчицький В. Козацьке право. *Довідник з історії України (А-Я)* / За ред. І. Підкови, Р. Шуста. Київ: Генеза, 2001. С. 324-325.
 19. Права, по котрымъ судится малоросійській народъ / Под ред. А.Ф. Кистяковско-го. Київ, 1879. 1063 с.
 20. Яковлів А. Український кодекс 1743 року «Права, по котрым судится малоросійській народ»: його історія, джерела та систематичний виклад змісту. Мюнхен : Заграва, 1949. 210 с.